

१.१ शिक्षणाची संकल्पना

- १.१.१ भारतीय शैक्षणिक विचारवंत
- १.१.२ पाश्चात्य शैक्षणिक विचारवंत

१.२ शिक्षणाचे विविध स्तर

- १.२.१ प्राथमिक शिक्षण
- १.२.२ माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण

१.३ शिक्षणाचे प्रकार

- १.३.१ औपचारिक शिक्षण
 - १.३.१.१ औपचारिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये
 - १.३.१.२ औपचारिक शिक्षणाचे महत्त्व
 - १.३.१.३ औपचारिक शिक्षणाचे घटक

१.३.२ अनौपचारिक शिक्षण

- १.३.२.१ अनौपचारिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये
- १.३.२.२ अनौपचारिक शिक्षणाचे महत्त्व
- १.३.२.३ अनौपचारिक शिक्षणाचे घटक

१.३.३ सहज शिक्षण

- १.३.३.१ सहज शिक्षणाची वैशिष्ट्ये
- १.३.३.२ सहज शिक्षणाचे महत्त्व
- १.३.३.३ सहज शिक्षणाचे घटक

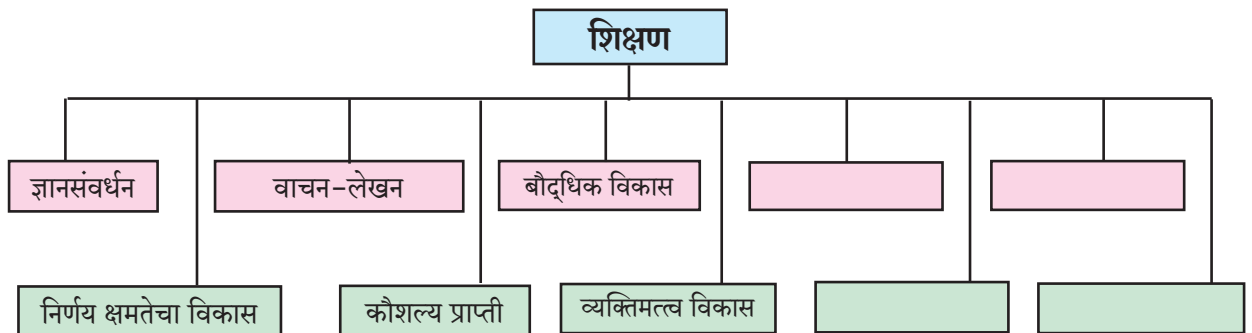

सांगा पाहू

- बालवर्गापासून ते दहाव्या वर्गापर्यंतच्या विद्यार्थ्यांमध्ये कोणकोणत्या प्रकारची स्वभाव वैशिष्ट्ये आढळतात ?
- तुम्ही जसे लहान असताना वागलात तसेच आजही वागता का ?
- तुमच्या वर्तनातील ठळक फरक सांगा.

लहानपणी आपण खूप खेळकर, खोडकर, हट्टी स्वभावाचे असतो. वाढत्या वयानुसार आपल्यातील हा खेळकरपणा, खोडकरपणा आणि हट्टीपणा कमी होतो. आपल्याला येणाऱ्या नवीन अनुभवानुसार आपण आपल्या कृतीत, स्वभावात आणि वर्तनामध्ये बदल करतो. याच बदलास शिक्षण असे म्हणतात.

शिक्षणामुळे कोणकोणत्या प्रकारचे बदल घडून येतात हे पुढील तक्त्याच्या साहाय्याने समजावून घ्या. या व्यक्तिरेक्त आपणांस कोणकोणते अनुभव आलेले आहेत ते रिकाम्या चौकटीत लिहा.

१.१ : शिक्षणामुळे घडून येणारे बदल

माहीत आहे का तुम्हांला ?

"Education" या इंग्रजी शब्दाची व्युत्पत्ती लॅटिन भाषेतील To Educare या शब्दापासून झालेली असून, To Educare या शब्दाचा लॅटिन भाषेमध्ये अर्थ To Bring up (पालनपोषण करणे) To lead out, To draw out (जन्मजात सुप्त गुणांना चालना देऊन, त्याचा आविष्कार करण्यास मदत करणे) असा होतो तर मराठीमध्ये शिक्षण हा शब्द संस्कृत भाषेतील 'शिक्ष्' या धातूपासून तयार झाला असून याचा अर्थ उपदेश करणे असा होतो.

१.१ शिक्षणाची संकल्पना

शिक्षण ही एक व्यापक प्रक्रिया असून, भारतीय व पाश्चात्य विचारवंतांनी शिक्षणाबाबत केलेल्या व्याख्या समजावून घेतल्यास शिक्षणाचे स्वरूप लक्षात येण्यास मदत होईल.

१.१.१ भारतीय शैक्षणिक विचारवंत :

- "मानवातील उपजत दैवी गुणांची अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय". – स्वामी विवेकानंद
- "मानवाच्या शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक अंगामधील उत्कृष्टतेचा विकास व अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय". – महात्मा गांधी
- "शिक्षण म्हणजे आत्माविष्कार". – रवींद्रनाथ टागोर
- "शिक्षण हे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचे साधन असून ते केवळ माहिती देणे एवढ्यापुरते मर्यादित नाही तर शहाणपण देण्यासाठी आहे. खरे शिक्षण हे मूल्याधारित असून सत्याचा शोध घेणारे असते".

– डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन

१.१.२ पाश्चात्य शैक्षणिक विचारवंत :

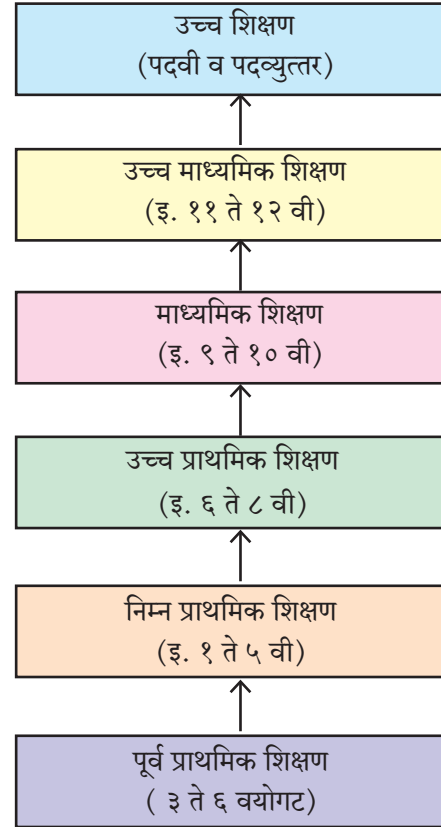
- "मानवाचे शरीर व आत्मा यांच्यातील उत्कृष्टतेचा पूर्णत्वाप्रत विकास म्हणजे शिक्षण होय". – प्लेटो
- "निरोगी सुदृढ शरीरात निरोगी मनाचा विकास करणे म्हणजे शिक्षण". – अॅरिस्टॉटल
- "शिक्षण म्हणजे बालकांच्या नैसर्गिक आंतरिक शक्ती व क्षमतेचा विकास होय". – रूसो
- "शिक्षण म्हणजे सातत्याने अनुभवाची पुनर्रचना करत जीवन जगण्याची प्रक्रिया होय". – जॉन ड्युई

सांगा पाहू

भारतीय व पाश्चात्य शैक्षणिक विचारवंत यांनी मांडलेल्या शिक्षणाच्या व्याख्यांमध्ये कोणकोणत्या घटकांत साम्य दिसून येते ?

१.२ शिक्षणाचे विविध स्तर

१.२ : शिक्षणाचे विविध स्तर

१.२.१ प्राथमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षण हे मूलभूत शिक्षण म्हणून ओळखण्यात येते. प्राथमिक शिक्षणाचे दोन भागात विभाजन करण्यात येते. इयत्ता १ ली पासून ५ वी पर्यंतच्या शिक्षणास निम्न प्राथमिक शिक्षण तर इयत्ता ६ वी ते ८ वी पर्यंतच्या शिक्षणास उच्च प्राथमिक शिक्षण असे संबोधतात.

RTE (Right to Education) शिक्षणाचा अधिकार या कायद्यांतर्गत संपूर्ण भारतात ६ ते १४ या वयोगटातील बालकांसाठी प्राथमिक शिक्षण मोफत, सक्तीचे व सार्वत्रिक आहे. विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची आवड निर्माण व्हावी यासाठी प्राथमिक शिक्षण विद्यार्थीकेंद्री बनवण्यात आले आहे. प्राथमिक शिक्षणापासून कोणतेही बालक वंचित राहू नये यासाठी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व वंचित घटकांसाठी

शासनाकडून माध्यान्ह भोजन, गणवेश, मोफत पाठ्य-पुस्तके, शिष्यवृत्त्या, राखीव जागा यांसारख्या योजना राबवण्यात येतात.

केंद्र सरकारच्या २७ ऑगस्ट, २००९ च्या राजपत्रात 'राईट ऑफ चिल्ड्रन टू फ्री अँड कम्पल्सरी एज्युकेशन ॲक्ट, २००९' अन्वये ६ ते १४ वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत, सक्तीचे व सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण पुरवण्याची, त्यांना शाळेत प्रवेश देण्याची, उपस्थिती टिकवण्याची व प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करून घेण्याची जबाबदारी आता शासनावर आहे.

सांगा पाहू

शुभमने मोफत व सक्तीचे शालेय शिक्षण पूर्ण केले आहे, तर त्याने कोणत्या स्तरापर्यंतचे शिक्षण घेतले आहे?

प्राथमिक स्तरावरील शिक्षणाची सर्वसाधारण उद्दिष्टे

- प्राथमिक स्तरावर मातृभाषा आणि इंग्रजी यांच्या अध्ययनातून श्रवण, भाषण, वाचन आणि लेखन ही मूलभूत कौशल्ये विकसित करणे.
- उच्च प्राथमिक स्तरावर मातृभाषेच्या मूलभूत भाषिक कौशल्यांचा अधिक विकास करणे तसेच हिंदी आणि इंग्रजी भाषांमधील मूलभूत कौशल्यांचे दृढीकरण करणे.
- निरीक्षण, तुलना, वर्गीकरण, प्रयोग करणे, निष्कर्ष काढणे व त्याचे निवेदन करणे. यांसारखी मूलभूत वैज्ञानिक कौशल्ये व दृष्टिकोन निर्माण करणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये माहिती संप्रेषण व तंत्रज्ञानविषयक कौशल्ये निर्माण करणे.
- भारतीय सांस्कृतिक परंपरा आणि भौगोलिक व सांस्कृतिक विविधता यांची ओळख करून देणे.
- सामाजिक हक्क आणि जबाबदाऱ्या यांच्याबरोबर सहकार्य आणि सहिष्णुता यांची जाणीव निर्माण करणे.
- पर्यावरण संवर्धन आणि संरक्षण करण्याची वैयक्तिक, सामुदायिक जबाबदारी अंगी बाणवण्यास मदत करणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये श्रमप्रतिष्ठेची जाणीव निर्माण करणे.
- विद्यार्थ्यांच्या शरीरसंपदेचा विकास करणे तसेच शारीरिक, आरोग्यविषयक चांगल्या सवयी लावणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये विविध कलागुणांची जोपासना करणे.

- व्यवसायाभिमुखता निर्माण करणे.
- विविध जीवन कौशल्ये विकसित करणे.
- प्रादेशिकता, अंधश्रद्धा, लोकसंख्या वाढ, प्रदूषण, दहशतवाद, भ्रष्टाचार इ. समस्यांची जाणीव निर्माण करून देणे.

१.२.२ माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण

इयत्ता ९ वी आणि १० वी या दोन वर्गांसाठी दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणास 'माध्यमिक शिक्षण' तर इयत्ता ११ वी आणि १२ वी वर्गांच्या शिक्षणास 'उच्च माध्यमिक शिक्षण' असे म्हणतात. उच्च माध्यमिक शिक्षणाला कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षण असे देखील म्हटले जाते.

भारतीय राज्य घटनेनुसार शिक्षण हा विषय भारताचे केंद्रशासन व राज्यशासन यांच्या सामाईक यादीत असल्यामुळे शालेय शिक्षणाचा राष्ट्रीय स्तरावरील अभ्यासक्रम आराखडा NCERT (राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, नवी दिल्ली) ठरवते. त्यावर आधारलेला पण महाराष्ट्रास अनुकूल असा पाठ्यक्रम MSCERT (महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे) ही संस्था ठरवते.

महाराष्ट्र राज्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती), पुणे ही राज्यस्तरीय संस्था इयत्ता पहिली ते बारावी या वर्गांपर्यंतच्या पाठ्यपुस्तकांचे लेखन संपादन, त्यांची छपाई व वितरण यांची जबाबदारी सांभाळते. तर इयत्ता दहावी आणि बारावीच्या परीक्षांची जबाबदारी महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे यांच्याकडे आहे. या मंडळाची एकूण नऊ विभागीय शिक्षण मंडळे राज्यभर कार्यरत आहेत.

इंटरनेट माझा मित्र

इंटरनेटवरून महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे यांच्या विभागीय शिक्षण मंडळाची यादी शोधा.

माहिती आहे का तुम्हांला?

भारत सरकारच्या वतीने नेमण्यात आलेल्या डॉ. मुदलियार माध्यमिक शिक्षण आयोग (१९५२-५३), डॉ. कोठारी भारतीय शिक्षण आयोग (१९६४-६६) यांच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्र राज्यामध्ये जून १९७२ पासून माध्यमिक शिक्षणाच्या पुनर्रचनेस सुरुवात झाली.

१९७५ पासून (१०+२+३) या नवीन आकृतिबंधाचा स्वीकार संपूर्ण राज्यात करण्यात आला. दहा वर्षांचे माध्यमिक शिक्षण दोन वर्षांचे उच्च माध्यमिक शिक्षण व तीन वर्षांच्या पदवी शिक्षणाचा समावेश या आकृतिबंधात आहे.

• माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणाची सर्वसाधारण उद्दिष्टे

- निरीक्षण करणे, साधर्म्य शोधणे, अनुमानाद्वारे सिद्धान्ताची सत्य-असत्यता पडताळणे, उपपत्ती मांडणे इत्यादी क्षमता विकसित करणे.
- माहिती संप्रेषण व तंत्रज्ञानविषयक कौशल्ये विकसित करणे.
- स्वयंरोजगार मिळवण्यासाठी आवश्यक जीवन कौशल्ये विकसित करणे.
- पर्यावरण संवर्धन व संरक्षणाबाबत कृतिशील करणे.
- विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता तसेच बहुविविधतेचा आदर करण्यास प्रवृत्त करणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक व मानसिक उर्जेचे संवर्धन होऊन स्वतंत्र विचार करण्याची व सामाजिक मूल्यांना धोका पोहचवणाऱ्या शक्तींना सामोरे जाण्याची क्षमता विकसित करणे.
- भूतकाळाच्या जाणिवेतून वर्तमानकाळाचे भान निर्माण करणे, त्याद्वारे भविष्याचा वेध घेण्याची क्षमता निर्माण करणे.
- राष्ट्रासमोरील सामाजिक व आर्थिक आव्हानांची ओळख करून देणे.

- भारतीय संस्कृतीच्या बलस्थानांची ओळख करून देणे.
- जागतिकीकरण, स्थानिकीकरण, खाजगीकरण आणि आधुनिकीकरण यांचा मेळ घालून परस्परावलंबनाची जाणीव निर्माण करणे.
- सार्वजनिक मालमत्ता व सांस्कृतिक वारसा संरक्षणाची जाणीव निर्माण करणे.
- समाजातील दुर्बल घटकांच्या आणि महिलांच्या सबलीकरणाच्या आवश्यकतेची जाणीव निर्माण करणे.
- विविधतेतून एकता, सर्वधर्मसमभाव, सामाजिक सुसंवाद आणि समता इ. मूल्ये अंगी बाणवण्यास मदत करणे.
- नैसर्गिक संपत्तीचा विकास करून ती सामंजस्याने सामाईकरीत्या वापरण्याबाबत जागृती निर्माण करणे.

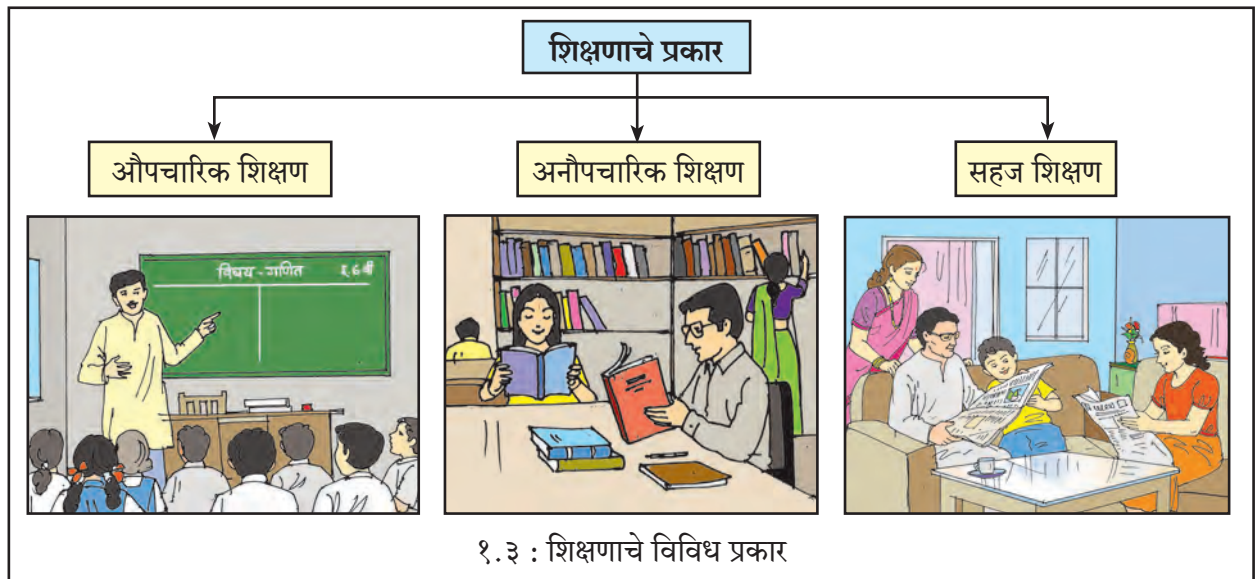

चर्चा करा

प्राथमिक शिक्षणाची सर्वसाधारण उद्दिष्टे आणि माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाची सर्वसाधारण उद्दिष्टे यांमधील ठळक मुद्द्यांवर चर्चा करा.

१.३ शिक्षणाचे प्रकार

शिक्षण देण्याच्या आणि घेण्याच्या पद्धतीवरून शिक्षणाचे औपचारिक, अनौपचारिक आणि सहज शिक्षण असे तीन प्रकार पडतात. याची माहिती खालीलप्रमाणे.

१.३.१ औपचारिक शिक्षण

औपचारिक शिक्षण हे शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठ यासारख्या शैक्षणिक संस्थांमधून दिले जाते. औपचारिक शिक्षणाची ध्येये ही पूर्वनियोजित असतात. व्यक्तीच्या व समाजाच्या गरजांमधून औपचारिक शिक्षण संस्था निर्माण होतात.

विशिष्ट यंत्रणेमार्फत, निश्चित ध्येय समोर ठेवून नियोजनपूर्वक दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणास औपचारिक शिक्षण असे म्हणतात. नियोजनबद्ध, साचेबद्ध, रचनात्मक शिक्षण म्हणजे औपचारिक शिक्षण होय.

औपचारिक शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्याला शिक्षण घेण्यासाठी शैक्षणिक संस्थेमध्ये प्रवेश घ्यावा लागतो. अभ्यासक्रमाची निवड करावी लागते. नियम व शिस्त यांचे पालन करावे लागते आणि शैक्षणिक हेतूविषयी जागृत राहून प्रत्येक वेळी वर्गातील अध्ययन अनुभवाचे ग्रहण व संपादन करावे लागते.

१.३.१.१ औपचारिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये

- औपचारिक शिक्षण शाळा, महाविद्यालय आणि व्यावसायिक शिक्षण संस्थांतून दिले जाते.
- औपचारिक शिक्षण शास्त्रशुद्ध, पद्धतशीर व पूर्वनियोजित असते.
- अभ्यासक्रम, वेळापत्रक, अध्यापन पद्धती, विद्यार्थी, शिक्षक, व्यवस्थापक यांना महत्त्वाचे स्थान असते.
- शिक्षण देणे व घेणे या क्रिया जाणीवपूर्वक चालतात.
- परीक्षा 'उत्तीर्ण', 'अनुत्तीर्ण' व 'पदवी' यांना महत्त्वाचे स्थान आहे.
- नियम व शिस्त महत्त्वाची असते.
- व्यावहारिक जीवनात या शिक्षणास महत्त्वाचे स्थान आहे.

१.३.१.२ औपचारिक शिक्षणाचे महत्त्व

- औपचारिक शिक्षणामुळे समाजाच्या शिक्षणविषयक गरजा पूर्ण होतात.
- औपचारिक शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना शास्त्रशुद्ध विचार करण्याची सवय लागते. जीवनाकडे तार्किकतेने पाहण्याचा दृष्टिकोन मिळतो.
- औपचारिक शिक्षण हे शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठ यासारख्या संस्थांमधून दिले जात असल्यामुळे जर एखाद्या विद्यार्थ्यास शैक्षणिक समस्या उद्भवल्यास त्याचे तात्काळ निराकरण करता येते.
- औपचारिक शिक्षणामध्ये विद्यार्थी आणि शिक्षक एकत्रित कार्यरत असतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन अनुभवानुसार, अध्यापन कार्यनितीत बदल करता येतो. यामुळे शिक्षणाचे ध्येय साध्य होते.
- औपचारिक शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यास एखाद्या विषयात प्रावीण्य मिळवण्यासाठी विशिष्ट कालावधी देण्यात येतो. त्याआधारे परीक्षेच्या माध्यमातून प्रावीण्य मिळवले की नाही हे ठरवले जाते. प्रावीण्य मिळवल्यास प्रमाणपत्र बहाल करण्यात येते. यामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास उंचावण्यास मदत होते.
- औपचारिक शिक्षणामुळे आपल्याला एखादा तज्ज्ञ, प्रशासक, अभियंता, शिक्षक, वैद्य किंवा उच्च प्रतिभावंताचा शोध घेता येतो.

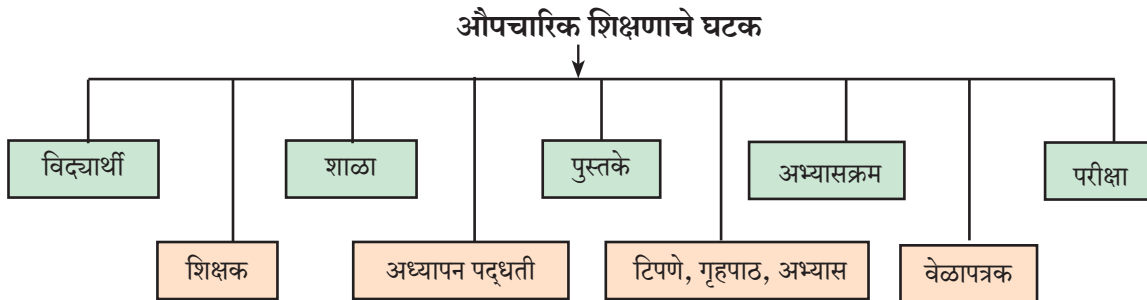

माहिती मिळवा व चर्चा करा

- प्राचीन काळामधील भारतातील गुरुकुल शिक्षण पद्धतीविषयी इंटरनेटद्वारे माहिती मिळवा.
- गुरुकुल शिक्षण पद्धतीतील गुरू व शिष्य यांच्यातील शैक्षणिक आंतरक्रियेविषयी आपल्या गटामध्ये चर्चा करा.

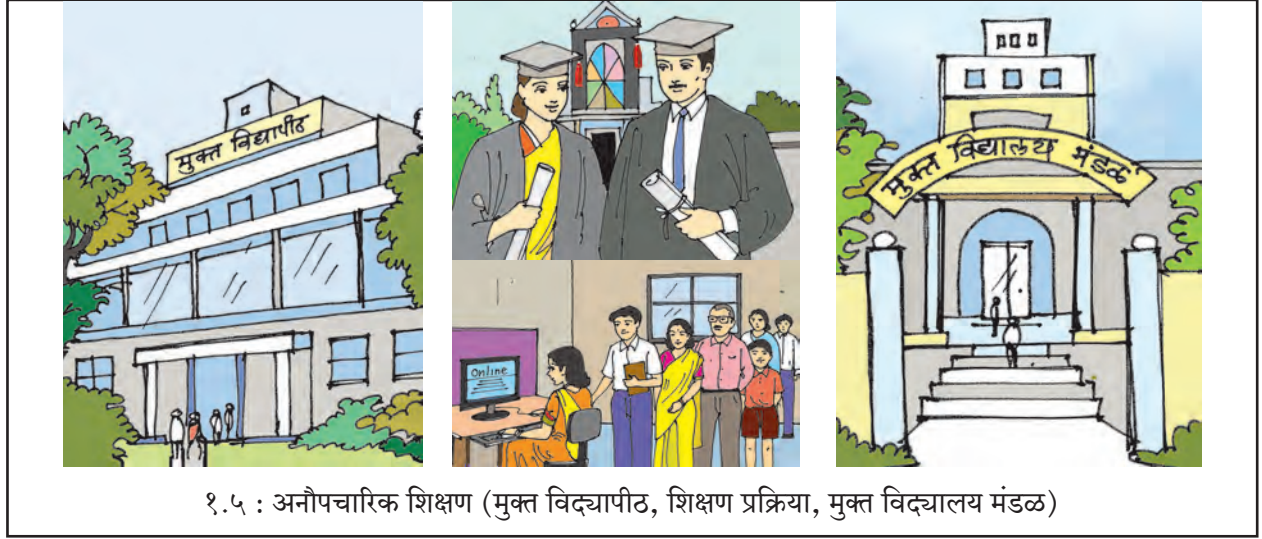
१.३.१.३ औपचारिक शिक्षणाचे घटक

औपचारिक शिक्षणाचे घटक खालीलप्रमाणे :

१.४ : औपचारिक शिक्षणाचे घटक

१.३.२ अनौपचारिक शिक्षण

१.५ : अनौपचारिक शिक्षण (मुक्त विद्यापीठ, शिक्षण प्रक्रिया, मुक्त विद्यालय मंडळ)

अनौपचारिक शिक्षण हे औपचारिक शिक्षणास पूरक असे शिक्षण आहे. या शिक्षणामध्ये आपण आपल्या फावल्या व सोयीच्या वेळेनुसार शिक्षण घेऊ शकतो. औपचारिक शिक्षणामध्ये शाळेत उपस्थित राहणे, विशिष्ट वेळेमध्ये अध्यापन कार्य सुरू असणे, प्रत्येक वेळेस शाळेस भेट देऊनच कार्य पूर्ण करणे अशी जी बंधने असतात ती या पद्धतीत नसतात. त्यामुळे आपण आपली नोकरी, व्यवसाय किंवा घरकाम सांभाळून शिक्षण घेऊ शकतो.

१.३.२.१ अनौपचारिक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये

- अनौपचारिक शिक्षणामध्ये शिक्षण देणारा आणि शिक्षण घेणारे हे एकमेकांपासून अनेक वेळा दूर अंतरावर असतात.
- अनौपचारिक शिक्षण हे समूह संपर्क माध्यमे व मुक्त संस्थांच्या माध्यमांतून देण्यात येते.
- अनौपचारिक शिक्षणामुळे ज्ञान व कौशल्यात वाढ घडून येते.
- अनौपचारिक शिक्षण हे औपचारिक शिक्षण व सहज शिक्षण याच्या दरम्यानचे शिक्षण आहे.
- अनौपचारिक शिक्षणामध्ये अभ्यासक्रम, परीक्षा आणि पदव्या यांस महत्वाचे स्थान आहे.

१.३.२.२ अनौपचारिक शिक्षणाचे महत्त्व

- ज्यांना वेळेअभावी औपचारिक शिक्षण घेणे शक्य नसते, अशा व्यक्तींसाठी अनौपचारिक शिक्षण महत्वाचे आहे.
- अनौपचारिक शिक्षणामुळे फावल्या वेळेचा सदुपयोग होतो.
- अनौपचारिक शिक्षणाच्या माध्यमातून मिळवलेल्या पदवीचा वापर नोकरीसाठी, नोकरीमधील पदोन्नतीसाठी होतो.
- अनौपचारिक शिक्षणामुळे आपले छंद जोपासता येतात.

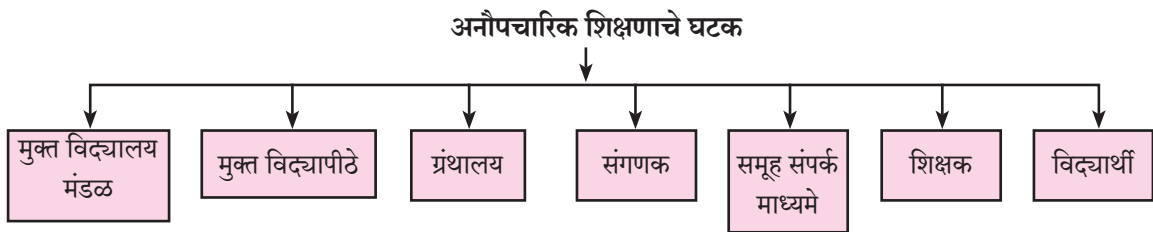

सांगा पाहू

कल्पनाने प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केलेले आहे. कल्पनाला नियमित शाळेत येऊन माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करता येणे शक्य नाही. तेव्हा कोणत्या संस्थेमधून कल्पना आपले राहिलेले शिक्षण पूर्ण करू शकेल ?

१.३.२.३ अनौपचारिक शिक्षणाचे घटक

अनौपचारिक शिक्षणाचे घटक खालीलप्रमाणे :

१.६ : अनौपचारिक शिक्षणाचे घटक

१.३.३ सहज शिक्षण

शिक्षण ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. आपण प्रत्येक क्षणाक्षणासाठी काहीतरी नवीन अनुभव घेतो. या अनुभवातून वर्तन परिवर्तन घडते. यास सहज शिक्षण असे म्हणतात.

जीवनातील सगळेच शिक्षण आपण शाळा, महाविद्यालयांमधून घेत नाही. आपले कुटुंब, मित्र, समाज यांच्याकडून आपणांस अनेक अनुभव मिळतात. जसे की शर्टचे बटन व्यवस्थित लावायला शिकणे, सुबक रांगोळी काढणे, उजव्या हाताने अन्नग्रहण करणे, नमस्कार किंवा वंदन करणे इ. ही कौशल्ये आपण शाळेत न जाता सहजगत्या कुटुंबातून, समवयस्कांकडून आत्मसात केली आहेत. त्यामुळेच या शिक्षणास 'सहज शिक्षण' असे म्हणतात.

१.३.३.१ सहज शिक्षणाची वैशिष्ट्ये

- साचेबद्धपणा असत नाही.
- योजनाबद्धता किंवा पूर्वनियोजन नसते.
- शिकण्यामागे विशिष्ट हेतू असत नाही.
- शिक्षणाचा उपचार नसतो, ते उत्स्फूर्त असते.
- शिकणारा व शिकवणारा यांचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न असत नाहीत.

१.३.३.२ सहज शिक्षणाचे महत्त्व

- जीवन कौशल्ये व मूल्यविचार याचे शिक्षण सहज शिक्षणातून मिळत असल्यामुळे सहज शिक्षण महत्त्वाचे ठरते.
- सहज शिक्षणात साचेबद्धपणा नसल्या कारणाने आपण आपल्या अनुभवावरून विविध माध्यमांच्याद्वारे हे शिक्षण घेऊ शकतो त्यामुळे अध्ययन आनंदाची प्राप्ती होते.

- सहज शिक्षणामध्ये वेळापत्रक, अभ्यासक्रम, परीक्षा असत नाहीत. या कारणामुळे विद्यार्थी खुल्या मनाने शिक्षण घेऊ शकतो.
- सहज शिक्षण हे आपल्या परिसरामधील अनुभवावरून मिळत असल्या कारणाने व्यक्तीला काळ, वेळ किंवा भाषेचे बंधन नसते. हे शिक्षण विविध स्रोतांच्या माध्यमांमधून घेता येते. त्यामुळे तुलनात्मक अध्ययन करणे शक्य होऊन अध्ययनात दर्जेदारपणा येतो.
- सहज शिक्षण उत्स्फूर्तपणे घडून येते. उत्स्फूर्तपणे घडून आलेले अध्ययन आनंददायी व दीर्घकाळ स्मरणात राहण्यास मदत होते.
- शिक्षणात कोणत्याही प्रकारची औपचारिकता नसते.
- शिकण्यासाठी विषय नसतात.
- वेळापत्रक नसते.
- अभ्यासक्रम नसतो.
- परीक्षा नसतात.
- दैनंदिन जीवनात विविध प्रसंगांतून शिक्षण मिळते.
- शिक्षण उत्स्फूर्त, सहज व स्वयंप्रेरित असते.

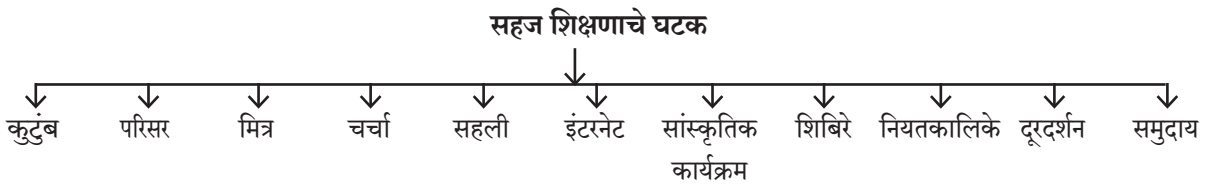

सांगा पाहू

तुम्हाला सहज शिक्षणामधून कोणकोणते अनुभव व कौशल्ये प्राप्त झाले ते सांगा.

१.३.३.३ सहज शिक्षणाचे घटक

सहज शिक्षणाचे घटक खालीलप्रमाणे :

१.७ : सहज शिक्षणाचे घटक

प्र.१ (अ) खाली दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पुन्हा लिहा.

- (१) लॅटिन भाषेकडून आलेल्या मूळ रूपानुसार EDUCATION या शब्दाचा अर्थ असा आहे.
 (अ) To pick up (ब) To understand
 (क) To bring up (ड) To learn
- (२) खाली दिलेल्या पर्यायांपैकी कोणत्या पर्यायाचा समावेश शिक्षण या संकल्पनेमध्ये होत नाही ?
 (अ) शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक क्षमतेचा विकास
 (ब) ज्ञानसंवर्धन, वर्तन परिवर्तन, कौशल्यप्राप्ती
 (क) व्यक्तीला स्वार्थी, अंधश्रद्धाळू, दैववादी बनवणे.
 (ड) मानवाला स्वावलंबी व निःस्वार्थ बनवणे.
- (३) औपचारिक शिक्षणामध्ये या शिक्षणाचा समावेश होतो.
 (अ) शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठामध्ये जाऊन शिक्षण घेणे.
 (ब) अभ्यासक्रम, वेळापत्रक, अध्ययन-अध्यापन, परीक्षा आणि पदवी याच्या माध्यमांमधून शिक्षण घेणे
 (क) पर्याय अ आणि ब
 (ड) दैनंदिन जीवनामधील विविध अनुभवांच्या आधारे शिक्षण घेणे.

(ब) स्तंभ 'अ', 'ब' आणि 'क' यांच्यातील योग्य सहसंबंधाच्या जोड्या जुळवा.

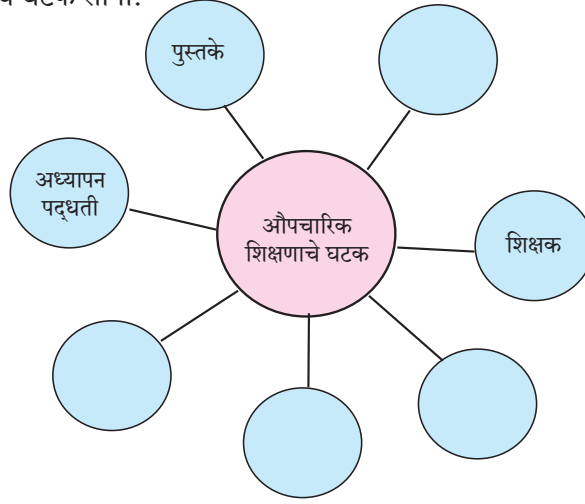
स्तंभ 'अ' शिक्षणाचे प्रकार	स्तंभ 'ब' शिक्षणाच्या प्रकाराची वैशिष्ट्ये	स्तंभ 'क' शिक्षणाच्या प्रकाराची उदाहरणे
१. औपचारिक शिक्षण	(अ) मुक्त शाळा किंवा मुक्त विद्यापीठाद्वारे मिळते.	(क) शुभम शर्टला सुव्यवस्थित बटन लावतो.
२. अनौपचारिक शिक्षण	(आ) कोणत्याही जाणीव किंवा प्रयत्नांशिवाय स्वयंस्फूर्तीने मिळणारे शिक्षण	(ख) शुभम नियमित शाळेत जातो, परीक्षा देतो, पदवी मिळवतो.
३. सहज शिक्षण	(इ) वेळापत्रकानुसार दिले जाणारे शिक्षण	(ग) शुभम मुक्त विद्यालय मंडळ/मुक्त विद्यापीठातून पदवी मिळवतो.

प्र. २ एक ते दोन शब्दांत उत्तरे लिहा.

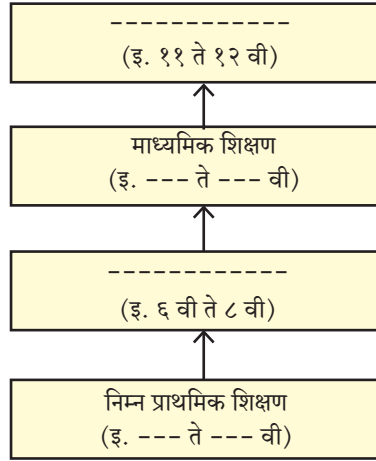
- (१) प्राथमिक शिक्षणाचे स्तर
१.
 २.
- (२) शिक्षणाचे प्रकार
१.
 २.
 ३.
- (३) अनौपचारिक शिक्षणाचे उद्देश
१.
 २.
 ३.

प्र.३ कृती पूर्ण करा.

(१) औपचारिक शिक्षणाचे घटक सांगा.

(२) शिक्षणाचे विविध स्तर सांगण्यासाठी खालील ओघतक्ता पूर्ण करा.

प्र. ४ खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- (१) प्राथमिक शिक्षणाची आवड निर्माण व्हावी यासाठी शासनस्तरावरून कोणकोणत्या योजना राबवण्यात येतात ?
- (२) औपचारिक शिक्षणाचे महत्त्व कोणते ?
- (३) सहज शिक्षणाची वैशिष्ट्ये सांगा.

प्र. ५ आपले मत नोंदवा.

- (१) अनौपचारिक शिक्षण हे औपचारिक शिक्षणास पूरक शिक्षण आहे.
- (२) भारतीय शिक्षण तज्ज्ञांच्या व्याख्येमधून आपणास कोणकोणती मूल्ये प्रतिबिंबित होतात ?
- (३) प्राथमिक शिक्षण आणि माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण यांच्या उद्दिष्टांमध्ये जो चढत्या क्रमाने बदल होतो. त्याची कारणे काय असावीत ?

प्र. ६ खालील उपक्रम पूर्ण करा.

- (१) बालवाडीमधील मुलांचे निरीक्षण करून, या मुलांमध्ये आढळून येणारी स्वभाव वैशिष्ट्ये समजावून घ्या व त्यावर थोडक्यात अहवाललेखन करा.
- (२) औपचारिक शिक्षणातून दिल्या जाणाऱ्या बालकेंद्रित शिक्षणासाठी कोणकोणते उपक्रम राबवण्यात येतात याची यादी तयार करा.

